

УДК 811. 161. 2' 367

І. С. Попова

ПОЯСНЕННЯ ТА БЕЗПОЛУЧНИКОВІСТЬ У СИСТЕМІ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Попова І. С. Пояснення та безполучниковість у системі синтаксичних зв'язків.

У статті порушено актуальне питання сучасного синтаксису, що стосується синтаксичного зв'язку – однієї із фундаментальних категорій цього рівня мови. Зокрема, витлумачено зв'язки, не протиставлені за характером та напрямком синтаксичної залежності: пояснення та безполучниковий зв'язок.

Ключові слова: категорійний синтаксис, семантико-граматичні відношення, позасистемний синтаксичний зв'язок, пояснення, безполучниковий зв'язок.

Попова И. С. Пояснение и бессоюзность в системе синтаксических связей.

В статье поднят актуальный вопрос современного синтаксиса, который касается синтаксической связи – одной из фундаментальных категорий этого уровня языка. В частности проанализированы связи, не противопоставленные по характеру и направлению синтаксической зависимости: пояснение и бессоюзная связь.

Ключевые слова: категориальный синтаксис, семантико-грамматические отношения, внесистемная синтаксическая связь, пояснение, бессоюзная связь.

Popova I. S. Explanation and conjunctionless in the syntactic links.

The article deals with contemporary issue of syntax, which concerns the syntactic link – one of the fundamental categories of this level of the language. The paper analyzes the links, which are not opposed by the nature and direction of the syntactic dependency: explanation and conjunctionless link.

Key words: categorical syntax, semantic and grammatical relations, out-of-system syntactic link, explanation, conjunctionless link.

Із процесуальним аспектом синтаксичних досліджень пов'язані такі важливі питання синтаксичного рівня мови, як виявлення й опис семантико-граматичних відношень і власне синтаксичних зв'язків, що реалізуються між компонентами мовленнєвого ланцюга. Безперечно, що мовленнєвим ланцюгом, у якому про щось повідомляється, виражається певна думка, не може бути ні окреме слово, ні довільно взята множина слів, якщо не брати до уваги якийсь випадковий збіг у тій чи тій конкретній, але також випадковій комунікативній ситуації. Малоймовірно, що послідовність дев'яти українських слів, розташованих в алфавітному порядку: *досі, забути, здолати, й, ми, минуле, не, свій, що* – хтось сприйме як висловлення, як повідомлення з певним змістом, якого, лише синтаксично впорядкувавши наведені лексеми, надав побудованій з них фразі Олександр Олесь у своєму вірші: «*Чому ми й досі не здолаєм // Свого минулого забуть?*» [7, с. 23]. Будь-який мовленнєвий ланцюг, а отже, і речення, має свою внутрішню організацію [2], «будь-яка синтаксична структура передбачає зв'язність і цілісність її елементів сіткою відношень» [3, с. 13]. Утім, і суто формально деяка послідовність слів може бути, очевидно, певним мовленнєвим утворенням, і зокрема повідомленням, якщо вона впорядкована граматично, а її компоненти так чи так поєднані в одному цілому і вступають між собою в якісь змістові та граматичні відношення, які маркують і кваліфікують як синтаксичний зв'язок. І цей зв'язок є потрібним, обов'язковим конструктивним компонентом будь-якого мовленнєвого ланцюга, що й уможливило його кваліфікацію як певної синтаксичної одиниці. Але й характер відповідного мовленнєвого ланцюга визначається характером зв'язку між його компонентами.

Незважаючи на те, що питання про цю фундаментальну синтаксичну категорію не залишається поза увагою мовознавців практично в усіх граматичних дослідженнях, усе ж теорія синтаксичних зв'язків загалом викладена фрагментарно, й узагальнювальних праць із цих питань мовної онтології немає [5, с. 311]. З опертям на тлумачення типів синтаксичного

зв'язку в дослідженнях сучасних граматистів можна констатувати, окрім традиційних і загальноприйнятих синтаксичних відношень між компонентами мовленнєвого ланцюга (підрядні, сурядні, предикативні з їхніми різновидами), наявність нестандартних, або несистемних, синтаксичних відношень. Зрозуміло, що поділити всю сукупність синтаксичних зв'язків на **системні й позасистемні (несистемні, надсистемні, нестандартні)** можна лише на підставі певних диференційних ознак. Диференційні ознаки системного синтаксичного зв'язку вже подано в наших публікаціях із цього питання [6; 9].

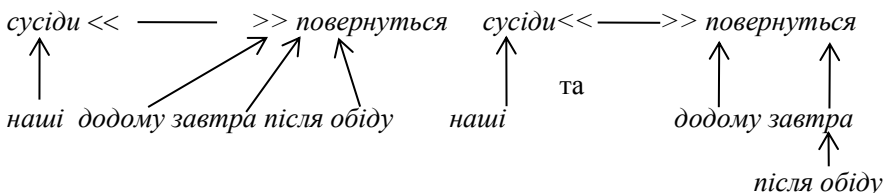
Однією з таких ознак як обов'язкової властивості об'єктів відповідної системи (системних синтаксичних зв'язків) є детермінованість характеру синтаксичної залежності: двобічна, однобічна, відсутня – та її напрямку. У разі недетермінованого характеру синтаксичної залежності, коли між компонентами деякої конструкції не можна встановити ні предикативних, ні сурядних, ні підрядних відношень, а якщо останні й наявні, то в межах цієї конструкції немає змоги визначити, який її компонент якому підпорядковується, постає позасистемний синтаксичний зв'язок. Він охоплює такі типи зв'язку, як **кореляція, приєднання, переорієнтація, деформація, юкстапозиційний зв'язок**, а також **безсполучниковий та пояснення**.

Мета цієї статті – витлумачити сутність синтаксичних зв'язків, співвіднесених з термінами пояснення та безсполучниковий зв'язок, які хоч загалом і описані лінгвістами щодо різних мов, проте потребують певної деталізації.

Пояснювальний зв'язок, який був предметом спеціальних досліджень [5; 12; 15; 16 та ін.], корелює з таким синтаксичним зв'язком, не детермінованим за названим параметром системних синтаксичних відношень, як приєднувальний.

На відміну від приєднання, за якого приєднувальна до основного повідомлення частина висловлення в змістовому її плані чітко не регламентована (*пор.: Ми доведемо цей матч до кінця, і навіть переможемо; Ми доведемо цей матч до кінця, і, може, переможемо*), пояснювальний зв'язок реалізується зазвичай між компонентами того самого функційно-семантичного поля. У цьому разі наступний компонент виконує функцію вторинного номінанта й так чи так пояснює, уточнює, конкретизує зміст попереднього компонента та його комунікативну функцію. Однак цей наступний компонент уступає в певні синтаксичні відношення не лише з пояснюваним словом чи з пояснюваною конструкцією, а й з іншими складниками мовленнєвого ланцюга, і, зокрема, з тими, з якими сам пояснюваний його компонент перебуває в якихось семантико-граматичних відношеннях. Очевидна, отже, ситуація, у якій, з одного боку, не визначена синтагма з підрядним зв'язком між її компонентами, а з іншого, – постає незрозумілим і сам характер синтаксичної залежності, якщо в пояснювальні відношення вступають головні члени речення чи якісь складники деякої

конструкції, що є в ній синтаксичними домінантами. Так, реченню *Наші сусіди повернуться додому завтра, після обіду* з однаковою практично підставою можуть відповідати два різні дерева залежностей:

Два варіанти: *повернуться після обіду* й *завтра після обіду* – у межах тієї самої, очевидно, комунікативної функції. З іншого боку, у реченні *Керівник факультету, або його декан, відповідає за організацію навчального процесу у своєму підрозділі* пов'язати підрядними відношеннями слова *керівник* і *декан* неможливо ні формально (*Керівник відповідає; декан відповідає*), ні за своєю суттю (субординативних відношень тут також немає). Але й сурядного зв'язку між цими словами немає, хоч і наявні дві формальні ознаки цього зв'язку: спільна синтаксична функція та сурядний сполучник. Немає основного – тієї реалії дійсності, яка дала б змогу кваліфікувати слова *керівник* і *декан* як номінанти різних об'єктів і встановити між цими словами розділові в цьому разі відношення, як, вірогідно, і будь-які інші в межах сурядного синтаксичного зв'язку. У цьому плані пояснювальний компонент перебуває найближче до прикладки, і, як уважає М. Я. Плющ, займаючи позицію прикладки, він уступає в однібічний зв'язок з пояснюваним словом [13, с. 76], що «уводиться за комунікативної потреби мовця ідентифікувати, деталізувати, вказати на певні частковості, конкретизувати, виділити щось у змісті висловлення» [8, с. 11–12].

І. Р. Вихованець визначає пояснення як тип семантико-синтаксичних відношень між членами речення або реченнями, який полягає в повторному називанні, але іншими лексико-граматичними засобами, того самого явища дійсності, і виділяє два різновиди цих відношень: тотожності й загального та часткового, а також такі різновиди пояснення, як конкретизація, доповнення, тлумачення, висвітлення явища з іншого боку тощо, які залежать від функції повторної назви [14, с. 535].

Є й інша диференціація пояснення, за якої виділяють чотири типи цього синтаксичного зв'язку: 1) власне пояснення, 2) уточнення, 3) включення, 4) конкретизація – з такою відповідно їхньою ілюстрацією:

1. *Учора, 20 вересня 2000 року, ішов дощ. На Землі, тобто третій планеті Сонячної системи, є життя.*

2. *У кімнаті, біля вікна, стояв стіл. Один з його братів, найімовірніше, старший, був студентом.*

3. *Вищі навчальні заклади нашого міста, зокрема й університет,*

готують учителів. Багато газет, зокрема й «Наше місто», у кіосках не затримуються.

4. Я їхав у одному вагоні зі студентами нашого факультету: Коваленком, Петровим, Василем Сорокою. Вона купила дуже корисну книгу, а саме «Домашній лікар» [6, с. 55–56].

Провести чітку межу між деякими з названих типів буває нерідко досить важко. Принципово тут інше, бо є змога не лише зв'язати між собою компоненти різних синтагм, а й співвіднести конструкцію з пояснювальними відношеннями з різними ситуаціями дійсності, тобто вкласти в них різний зміст, як, наприклад, у таких двох реченнях з ідентичним їхнім лексичним наповненням:

1. Біля продуктового магазину на проспекті Металургів прорвало водогін й утворилася калюжа.

2. Біля продуктового магазину, на проспекті Металургів, прорвало водогін й утворилася калюжа.

У першому із цих речень ідеться про те, що калюжа утворилася біля продуктового магазину, який розташований на проспекті Металургів, і це стандартна синтаксична ситуація: *на проспекті* є означенням до слова *магазину* як члена речення. У другому реченні місце прориву труби уточнюється, і за допомогою пояснювального зв'язку актуалізують уже інший компонент висловлення, *проспект Металургів*, на якому утворилася калюжа. Це вже щось інше навіть на рівні членів речення.

Принципова, отже, сама наявність у заданому мовленнєвому ланцюзі деяких пояснювальних відношень, які не відповідають через певні причини параметрам певного системного синтаксичного зв'язку, зокрема, і зв'язку між членами речення. Пояснювальний зв'язок з опертям на висловлені думки можна визначити так:

Пояснення – це такий тип синтаксичного зв'язку, за якого певний компонент мовленнєвого ланцюга, будучи повторним номінантом іншого його компонента, вступає в семантико-граматичні відношення як з пояснюваним ним компонентом, так і з тим, з яким цей пояснюваний компонент так само вступає в певні семантико-граматичні відношення.

Пояснювальний зв'язок здебільшого аналізують у системі другорядних членів речення, а самі пояснювальні компоненти мовленнєвого ланцюга відокремлюються. У цьому разі, як у двох останніх прикладах, пояснювальні відношення можуть виходити за межі системних ще й за такими параметрами, як небінарність конструкцій та функційна детермінованість синтаксичної одиниці, системно зв'язаної з якоюсь іншою, але також синтаксичною одиницею в межах однієї конструкції.

Не детермінований характер синтаксичної залежності й у разі безсполучникового зв'язку. Особливий статус цього зв'язку як зв'язку переважно між частинами безсполучникового складного речення, за

якого відповідні предикативні основи не протиставляють за гіпотаксисом / паратаксисом, дискусій в україністиці практично не викликає, хоч самі безсполучникові складні речення тлумачать і кваліфікують по-різному, аж до виведення їх за межі власне речення, як це, зокрема, роблять І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк і М. Ф. Кобилянська, використовуючи для номінації цих синтаксичних одиниць термін **комунікат** [11, с. 635–657], своєрідний синонім загальнішого терміна **складна безсполучникова конструкція**, який увів С. І. Дорошенко [4]. Що ж стосується власне безсполучникового зв'язку, зокрема, і як одного зі способів поєднання частин складного речення, а в трактуванні авторів «Русской грамматики», як безсполучникового поєднання речень [10, с. 634], то тут усе ж вбачаємо одну проблему.

У деяких наукових і навчальних виданнях із сучасної української мови в системі безсполучникових складних речень протиставлені конструкції, які можна співвіднести з еліптованими побудовами на основі або сурядного, або підрядного зв'язку. Це речення із двобічними й однобічними відношеннями [11, с. 634], з однотипними та різнотипними частинами [13, с. 390], однорідними й неоднорідними частинами [17, с. 346] тощо. І ось деякі з ілюстрацій двобічності, однотипності, однорідності: *Свистів вітер у вухах, стугоніли по курній дорозі колеса, кібці тискливі літали над головою, викрикуючи тривожно і тоскно, ніби накликали біду* [11, с. 636]. *Ніжно дзвеніла над ним хвоя смерек, змішавшись з шумом ріки, сонце наляло золотом глибоку долину, зазеленіли трави, десь курився синій димок од ватри, із-за Іерця оксамитовим гулом котився грім* [13, с. 391]. *Весело бриніли набубнявілими гілками осоки, задумливо погойдувала обважнілими косами береза* [17, с. 347].

Якщо ж виходити із прийнятої багатьма українськими синтаксистами тези про те, що безсполучникове речення – це не еліптована конструкція, не складне речення з опущеною скріпою, а речення з особливим зв'язком між його частинами, то кваліфікувати синтаксичні відношення між частинами наведених трьох складних речень як безсполучниковий зв'язок, на нашу думку, безпідставно. У цих реченнях між їхніми частинами ті самі семантико-граматичні відношення, що й між однорідними членами речення в конструкціях на зразок *На столі лежали книжки, газети, журнали; Увечері ми слухали музику, пили каву, їли морозиво; Мені потрібні червона, синя й жовта фарби*. Відношення ці системні і являють собою не щось інше, як відкритий сурядний зв'язок. Отже, і наведені складні речення логічніше було б кваліфікувати не як безсполучникові, а як складносурядні відкритої структури, оскільки за системних синтаксичних відношень відкритим чи закритим може бути лише сурядний зв'язок, а наявність сполучника за відкритого сурядного зв'язку факультативна. Але якщо канонізована дефініція безсполучникового складного речення як такого складного речення, у якому предикативні частини поєднані без сполучників і сполучних слів [14, с. 45], дає формальні підстави

виокремлювати безсполучникові складні речення з однотипними або однорідними частинами, то безсполучниковий зв'язок – це не лише й навіть не стільки відсутність сполучника. Це особливий тип синтаксичних відношень, відношень позасистемних, які реалізуються між частинами особливого типу складних речень, і визначити ці відношення, услід за І. Р. Вихованцем [1], ми можемо так: безсполучниковий зв'язок – це особливий тип семантико-граматичних відношень між частинами складного речення, який реалізується без лексичної скріпи й усуває протиставлення цих частин за сурядністю / підрядністю.

Інша річ, що якісь із безсполучникових складних речень або їхніх аналогів можуть охоплювати частини, які перебувають між собою в сурядних відношеннях (*Продзвенів дзвінок, студенти вийшли з аудиторії, черговий зачинив вікна*), а якісь утворюються з такої послідовності предикативних основ, між якими реалізований саме безсполучниковий зв'язок, не співвідносний із сурядністю (а також з підрядністю), як, наприклад, у реченнях на зразок *Був у мого сусіди один недолік: він постійно перебував співрозмовника; Постріл – куля в мішені; Одержавши золоту медаль – уступивши до університету без іспитів* тощо.

Безсполучниковий зв'язок у різних типах синтаксичних конструкціях може, природно, поєднуватися зі сполучниковим зв'язком, який супроводжує як гіпотаксис, так і паратаксис: *Був у мого сусіди один недолік: він постійно перебував співрозмовника, коли той щось заперечував. Постріл – куля в мішені, і всі задоволені.* Але сам по собі, не будучи детермінованим за характером залежності, залишається позасистемним.

Отже, у сукупності позасистемних синтаксичних зв'язків особне місце має пояснення з його подвійною синтаксичною орієнтацією як на пояснюване слово, так і на синтаксичну домінуючу останнього, а також безсполучниковий зв'язок, за якого, як і в приєднанні, не протиставлені підрядність і сурядність.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Грищенко А. П. Внутрішня синтаксична організація простого речення / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки). – К. : Наук. думка, 1975. – С. 14–20.
3. Гуйванюк Н. В. Складні ускладнені речення: Теоретично-практичний блок / Н. В. Гуйванюк, О. В. Кульбабська. – Чернівці : Рута, 2003. – 145 с.
4. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові / С. І. Дорошенко. – Х. : Вища шк., 1980. – 152 с.
5. Ломов А. М. Словарь-справочник по синтаксису современного русского языка / А. М. Ломов. – М. : Восток-Запад, 2007. – 416 с.
6. Меншиков І. І. Синтаксичні зв'язки слів у сучасній українській літературній мові / І. І. Меншиков, І. С. Попова. – Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2001. – 90 с.
7. Олесь Олександр. Чари ночі. Лірика / Олександр Олесь. – К.: Вид-во «Радянський письменник», 1989. – 224 с.

8. Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти): навчальний посібник / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 92 с.
9. Попова І. С. Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель): [монографія] / І. С. Попова. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. – 432 с.
10. Русская грамматика : у 2 т. – М. : Наука, 1980. – Т. 2 : Синтаксис. – 710 с.
11. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. В. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
12. Стариченок В. Д. Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченок. – Ростов н/Д : Феникс, 2008. – 811 с.
13. Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 2006. – 432 с.
14. Українська мова. Енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. – К. : Укр. енцикл., 2007. – 856 с.
15. Уханов Г. П. Пояснительная связь в ее отношении к сочинению и подчинению / Г. П. Уханов // Исследования по славянской филологии. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1974. – С. 334–346.
16. Чеснокова Л. Д. Конструкции с предикативным определителем / Л. Д. Чеснокова // Рус. яз. в шк. – 1972. – № 1. – С. 80–82.
17. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.